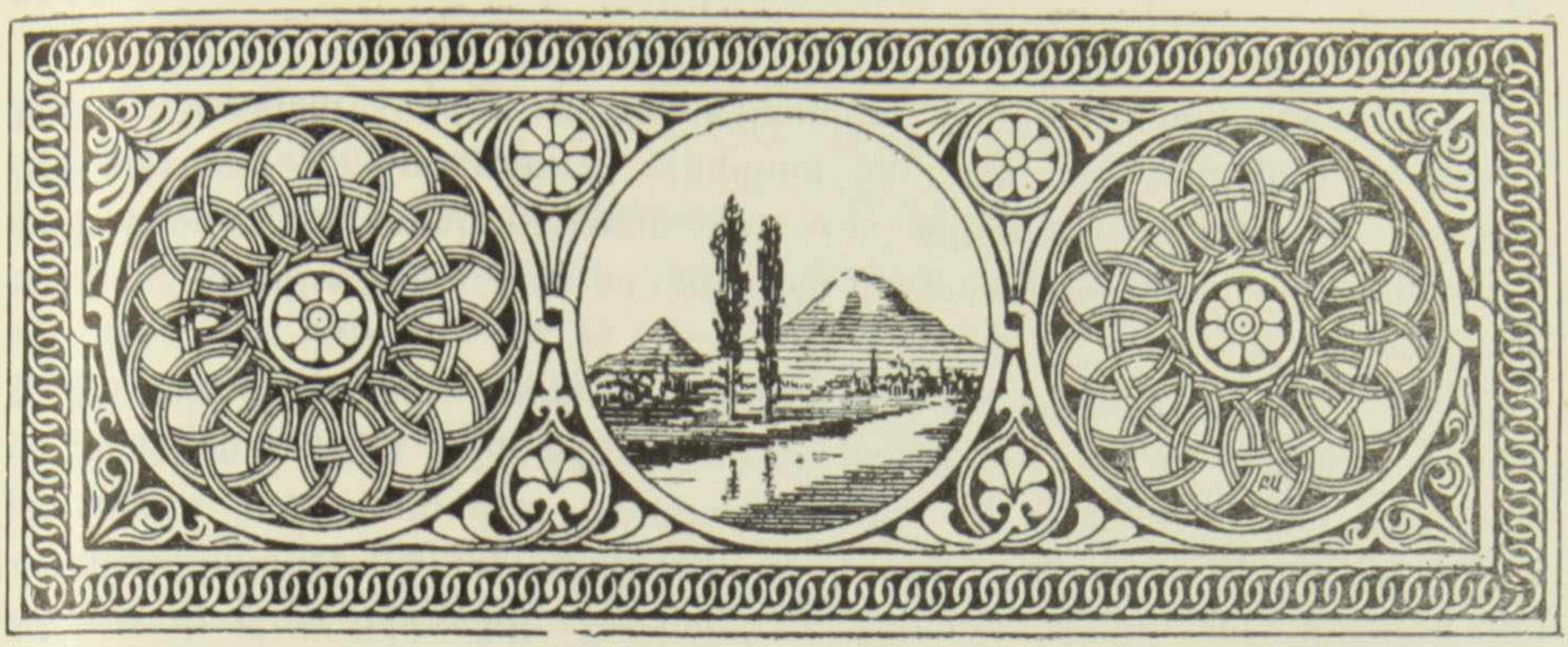

ՊԱՏՄԱ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՄԱՇՏՈՑԸ

Ցավ ի սրտի պետք է ասել, որ Ե—ԺԵ դդ. կեսերը Վաղարշապատում ընդօրինակված ոչ մի ձեռագիր չի պահպանվել: Բացառված չէ, սակայն, որ մի քանի բեկորներ պատառիկների կամ պատառիկ-պահպանակների տեսքով, պահպանված լինեն, բայց նրանք դեռ երկար կլռեն: Հայտնի է նաև, որ մինչև Թ դարը թվակիր ոչ մի հայերեն ձեռագիր չի հասել մեր օրերը, իսկ հատկապես Ե դարում գրիչները հիշատակարան գրելու սովորություն չեն ունեցել:

1441 թվականին Կաթողիկոսական Աթոռի Էջմիածնում վերահաստատվելու մասին Ստեփանոս Մալխասյանցը գրում է. «Այս փոխադրությունը, սակայն, նման չէր նախկին փոփոխություններին, որոնք տեղի էին ունենում քաղաքական հանգամանքների դրդմամբ՝ գտնվելու այնպիսի տեղերում, որտեղ կենտրոնացած էին հայկական իշխանությունները կամ ապահով էին ելուզակների ասպատակություններից. այնինչ այս վերջին փոխադրությունը Էջմիածին՝ բխում էր ուղղակի կրոնական-եկեղեցական պահանջից՝ ապահովելու համայն Հայոց կաթողիկոսների անկախությունը պապերից, Հայոց Հայրապետության ինքնագլխությունն ու ինքնուրույնությունը, Հայոց դավանության և ծեսերի անխախտությունը օտար Եկեղեցիների ոտնահարություններից: Հայրապետական Աթոռի այս վերջին փոխադրությունը միակ միջոցը հանդիսացավ նրան և՛ փրկելու, և՛ նրա հարատև գոյությունը պահպանելու»[1]:

Հինգ ու կես հարյուրամյա վաղեմություն ունեցող այս իրադարձությունը հիրավի բախտորոշ էր մեր ժողովրդի հետագա ճակատագրի համար, որովհետև, զրկված լինելով պետականությունից և գտնվելով օտար, այ-

[1] **Մալխասյանց Ստեփան,** Հավերժացման արժանի հոբելյան (Հայոց Հայրապետական Աթոռի Սսից Էջմիածին վերահաստատվելու 500-ամյակը նշելու մասին), «Էջմիածին», 1945, Մայիս, էջ 43—45:

լակրոն բռնապետությունների տիրապետության ներքո, աշխարհասփյուռ հայությունը մեկընդմիշտ կապվեց հայրենի բնաշխարհին, համախմբվեց հոգևոր-եկեղեցական առանցքի շուրջ՝ միասնական կենտրոն ունենալով Ս. Էջմիածինը, պահպանեց նախնյաց ավանդներն ու մշակութային ինքնուրույնությունը:

Կիրակոս Վիրապեցու ձեռնադրությունից հետո, նրա ջերմ պաշտպան Թովմա Մեծոփեցի ռաբունապետն իր աշակերտների հետ միասին հաստատվում է Էջմիածնում: Մեծոփեցին այստեղ շարունակում է ուսումնակրթական գործունեությունը, ուստի և հանդիսանում է Վաղարշապատի նոր դպրոցի հիմնադիրը: Այս գործում նրա աջակիցներից հայտնի են այդ ժամանակ Էջմիածնում գտնվող Կիրակոս Ռշտունեցին և Սարգիս ռաբունապետը[2]:

Ալպոյաճյանն իր հերթին նկատում է. «Էջմիածին, երբ 1441-ին վերըստին դարձավ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռ, Կիրակոս Վիրապեցիի կաթողիկոս ընտրությամբ, Թովմա Մեծոփեցի հոն հաստատվեցավ և ուսուցանել սկսավ հավաքված աշակերտության»[3]:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Սուրբ Աթոռի վերահաստատումով, Էջմիածինը դառնում է նաև ուխտատեղի գրչության արվեստով զբաղվող անձանց համար: Այսպես, օրինակ, գրիչ Հակոբ վարդապետը մի ձեռագիր է սկսում գրել Արգելանի Տեր Հուսկան Որդի վանքում, այնուհետև շարունակում Կողբի վանքում, «...որ այժմ ասի Լուսաւորչի վանք եւ Սուքիասեանք», որից հետո «սակաւ մի ի յԷջմիածինն՝ ի ժամանակս Կիրակոս կաթողիկոսին», նշում է գրիչը և ուխտագնացությունը ավարտում «ի յԱրտազ գաւառիս, ի գիւղս, որ կոչի Մակու, ի վանքս, որ կոչի Սուրբ Աստուածածնի»[4]:

Այստեղ նույն՝ 1441 թվականին Թովմա Մեծոփեցի ռաբունապետը սկիզբ է դնում իր «Յիշատակարան»-ին, որն իր բնույթով միակ խոշոր ծավալի սկզբնաղբյուրն է Կաթողիկոսական Աթոռը Սսից Էջմիածին տեղափոխելու մասին[5]:

Ակնհայտ է նաև, որ Կիրակոս Ռշտունեցին իր ժամանակագրությունը կազմել է Էջմիածնում, որտեղից ստիպված է եղել հեռանալ 1443 թվականին[6]:

Գրիգոր գրիչը 1450 թվականին այստեղ սկսում է ընդօրինակել մի «Ճաշոց», սակայն սկսված համաճարակը ստիպում է ծերունի Գրիգորին տեղից-տեղ անցնելով ձեռագիրն ավարտել Բյուրականում: Ձեռագրի հիշատակարանում Գրիգորը նշում է իր ուսուցիչներին՝ «...բազմերախտ վար-

---

[2] **Կարեն Ա. Մաթևոսյան,** Հայոց պատմության բախտորոշ 1441 թվականը, «Էջմիածին», 1991 թ., Հուլիս-Օգոստոս, էջ 13:

[3] **Արշատ Ալպոյաճյան,** Պատմություն հայ դպրոցին, հ. Ա, Կահիրե, 1958, էջ 347: Տես նաև **Վահան եպս. Տերյան** (փոխանորդ Արարատյան թեմի), Ս. Էջմիածնի դպրոցը 15—17-րդ դարերում, «Էջմիածին», 1968 թ., Բ, էջ 33:

[4] Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հատոր հինգերորդ, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1971, էջ 429 (այսուհետև Ցուցակ Երուսաղեմի): Տես նաև ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451—1480 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 54: Նաև նույնի՝ մասն երրորդ (1481—1500 թթ.), Երևան, 1967, էջ 415—416 (Այսուհետև՝ ԺԵ դարի հիշատակարաններ):

[5] Թովմա Մեծոփեցու Հիշատակարանը, հրատ.՝ Կ. Կոստանյանց, Թիֆլիզ, 1892:

[6] **Վ. Հակոբյան,** Մանր ժամանակագրություններ, հ. Ա, Երևան, 1951, էջ 113—124:

պետին՝ Երեմիայի» և Զորիկ մականունով Հովհաննես աբեղային[7], որոնց պետք է, որ աշակերտած լիներ Էջմիածնում[8]: Այս ձեռագրի ստացողն ու նվիրատուն Սևանի վարդապետարանի հիմնադիր Դանիել վարդապետն է, որն իր ուսումը շարունակել է Էջմիածնի դպրատանը, Երեմիա վարդապետի մոտ, երբ դեռ աբեղա էր[9]: Ուսանելու ընթացքում է, որ իր ծնողների միջոցով պատվիրում է Գրիգոր աբեղային վերոհիշյալ «Ճաշոցը»: Ա. Ղազարոսյանի նկատումներով Գրիգորը և Դանիելը ազգակցական կապեր ունեն[10]:

Սակայն մեզ հասած առաջին ամբողջական ձեռագիրը, որը սկսվել և ավարտվել է Էջմիածնում, «Մաշտոց ձեռնադրութեան» ծիսարանն է, որը գրվել է 1461 թվականին Ստեփանոս կրոնավորի կողմից: Ստացողն է՝ Զաքարիա Աղթամարցի Կաթողիկոսը:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 4997 համարանիշը կրող այս ձեռագրի ամբողջական խորագիրն է՝ «Մաշտոց օրհնութեան արքալոյս միւռոնի, եպիսկոպոսի եւ կաթողիկոսի ձեռնադրութեան եւ օծման թագաւորի»:

Դարերի հոլովույթով անցած և մեր օրերը հասած ամեն մի ձեռագիր ոչ միայն անցյալի և իր ժամանակի մտածողությունն ու պատմությունն ամբարող հուշարձան է, այլ նաև իր ապրած տարիների, անցած յուրատեսակ ճանապարհի կենդանի վկան:

Տվյալ ձեռագիր հուշարձանի ուսումնասիրության հիմնական աղբյուրն ինքը ձեռագիրն է՝ ձևով, գրանյութով, գրով, բովանդակությամբ, մանրանկարչությամբ, կազմով ու հիշատակարաններով:

Մատենադարանի № 4997 համարանիշը կրող ձեռագիրը բաղկացած է 18×24 սմ մեծության մագաթաղյա լավ մշակված թերթերից:

Նկարագրդ այս ձեռագիրը կազմված է չորս մասից.

ա. 3ա—50ա (Եպիսկոպոսաւրհնէք)

բ. 51ա—74բ Կանոն յորժամ կաթողիկոս ձեռնադրեն ամենայն Հայոց

գ. 75ա—111բ (Մեռոնաւրհնէք)

դ. 112ա—32բ Կանոն եւ կարգաւորութիւն աւրհնութեան թագաւորի ըստ մեծի եկեղեցւոյն[11]:

Հետաքրքրական է մի հանգամանք:

ԺԵ դարի կեսերին լայն շրջանառության մեջ էր դրված թուղթը, որպես ձեռագիր կազմելու հիմնական նյութ, այնուամենայնիվ ինչ նպատակ է հետապնդում ստացողը, երբ սույն Մաշտոցը պատվիրում է գաղափարել այուրատեսակ ձերմակությամբ, լավ մշակված մագաղաթի վրա: Այստեղ առատորեն օգտագործված է ոսկին, ոչ միայն մանրանկարներում (թվով 5-ը),

---

[7] ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, Երևան, 1967, էջ 412—413:

[8] **Կարեն Մաթևոսյան**, նշված աշխ., էջ 13:

[9] Ցուցակ Երուսաղեմի, հ. 9, Երուսաղեմ, 1979, էջ 544:

[10] **Ա. Հ. Ղազարոսյան**, Դանիել ռաբունապետը և Սևանի դպրոցը, «Պատմա-Բանասիրական հանդես», 1986, № 3, էջ 99—107:

[11] 1311 թվականին գրված «Սուլ Մայր Մաշտոց»-ում այս կանոնը խորագրված է հետևյալ կերպ. «Կարգաւորութիւն աւրհնութեան թագաւորի ըստ մեծի եկեղեցւոյն Հռոմայ»: Կաթողիկոսական Աթոռի փոխադրությունից հետո այլևս ավելորդ էր նշել «Հռոմայ» արտահայտությունը: Տես, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեանն, կազմեց Անուշաւան վարդապետ Դանիէլեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1984, էջ 97:

այլև լուսանցազարդերում, խորաններում ու տեքստերում անգամ՝ առավել ուժգին դարձնելու այս կամ այն միտքը:

Մանրանկարների և գրության միօրինակության պահպանումը, կատարված փայլուն վարպետությամբ, վկայում է այն մասին, որ գրիչն ու ծաղկողը նույն անձնավորությունն է՝ Ստեփանոս կրոնավորը:

Գրիչը, բացառությամբ 2բ էջի «Աստուածածին Մայր Աստուծոյ» մանրանկարից, մնացյալ չորսում պատկերում է ԺԵ դարում գործող պատմական անձանց: Իր ժամանակակիցներին մանրանկարիչը ներկայացնում է իրենց ծիսական զգեստներով, դիմագծերով, տվյալ ծեսին համապատասխան դիրքերով և շարժումներով:

Լ. Խաչիկյանը, վերատպելով այս ձեռագրի 11բ էջի «Եպիսկոպոսարհնէք» պատկերող մանրանկարը, տողատակում նշում է. «Կաթողիկոսական համազգեստ հագած արարողապետը՝ հավանաբար Զաքարիա Կաթողիկոսն է»[12]: Անվանի գիտնականի եզրակացությունը ճշտվեց կատարված ուսումնասիրությունների միջոցով, որոնց մասին կխոսվի ստորև:

Մի ձեռքում բռնած ծիսագիրքը, իսկ մյուսը՝ օրհնության դիրքով եպիսկոպոսի գլխին հպած եպիսկոպոսապետը, լայնադեմ է, ճերմակահեր, զուսպ փակված շուրթերը վկայում են նրա մեծ կամքի մասին: Նա կրում է եռագագաթ մի թագ, պատված թանկարժեք քարերով: Գրիչն առավել կարևորելու համար կաթողիկոսի անձը, ծեսին մասնակցող մնացյալ անձանց համեմատությամբ նրան պատկերում է առավել խոշորամարմին ու բարձրահասակ:

Գլխավոր հիշատակարանում այսպես է ներկայացնում Զաքարիա կաթողիկոսին Ստեփանոս գրիչը. «Այլեւ այսուամենայնիւ լցեալ զառ ի յԱստուծոյ պատուեալ երջանիկս արիացեալ Հաւր զաւրհնութեամբ, հովանաւորեալ բնութեամբ Որդոյն, յարդեալ Հոգւոյն Սրբոյ, շնորհօք զարդարեալ ի հոգի, ի մարմին եւ ի միտս, նաեւ ի բարի յարմատոց շառաւիղ ընդրեալ շնաւրհաւքն Քրիստոսի, յազգէ թագաւորին Գագկայ Հայոց մեծաց՝ Տէր Զաքարիայ կաթողիկոս եւ պատրիարք Վաղարշապատու մեծի քաղաքի...»[13]:

Գրիչը «Տէր Զաքարիայ» արտահայտությունը նշանագրում է ոսկեգրով, իսկ «կաթողիկոս եւ պատրիարք Վաղարշապատու մեծ քաղաքի» հատվածը՝ կարմրագրով, որն ինքնին ընդգծում է յուրահատուկ վերաբերմունք:

Շարունակելով, Ստեփանոսը տեղեկացնում է, որ Զաքարիան, Աղթամարից գալով Էջմիածին, «կարողութեամբ Սուրբ Հոգւոյն եւ՝ ողորմութեամբն Քրիստոսի եւ միջնորդութեամբ Սուրբ Աստուածածնին եւ աղաւթիւք սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի՝ տիրեաց Սուրբ Էջմիածինս եւ աստուածադիր Սուրբ Աթոռոյս Վաղարշապատու եւ ամենայն հայկազեան սեռի»[14]:

Հայտնի է, որ, իրոք, Զաքարիա Կաթողիկոսը ոչ թե ընտրվեց և օծվեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, քանզի Էջմիածնում այդ ժամանակահատվածում կաթողիկոս էր Գրիգոր Զալալբեկյանցը, այլ Ջհանշահ «փատշահի» միջնորդությամբ «տիրեաց» Հայրապետական Աթոռին:

Այս իրողություններ են փաստում նաև այլ ձեռագրական տվյալներ: 1460 թվականին Ստեփանոս գրիչը, որը ստացողն է մի Ավետարանի, գրում է. «Եւ ես՝ Ստեփանոս եւոու զսուրբ Աւետարանս Հաւատաւորի վանաց, դրան

---

[12] ԺԵ դարի յիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 155: Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 4997, էջ 11բ (այսուհետև Մ. Մ.):

[13] ՄՄ. ձեռ. № 4997, էջ 135ա:

[14] Նույն տեղում, էջ 135բ:

Սուրբ Գէորգեա Զաւրավարին, ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, որ յայս ամի տիրեաց Էջմիածնին եւ Լուսաւորչի Սուրբ Աջոյն»[15]:

Նույն թվականին Աղթամարում Հակոբ գրիչը գաղափարում է մեկ այլ Ավետարան. «...ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, որ տիրեաց Էջմիածնի Սուրբ Աթոռոյն եւ Սուրբ Աջոյն Լուսաւորչին, եւ ամենայն ազգիս Հայոց, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զսա անսասանելի մինչեւ ի խորին ծերութիւնն. ամէն»[16]

Այսպիսով, արդեն մեկ տարուց ի վեր Էջմիածինը տիրած Կաթողիկոսը Ստեփանոս կրոնավորի հաստատմամբ ձեռնարկում է շինարարական գործունեության. «Եւ վերստին հաստատեաց, շինեաց եւ զարդարեաց զքրիստոսահիմն եւ երկնանման շնորհաբաշխ եւ արովբէագումար զՍուրբ Կաթուղիկէ եկեղեցիս»[17]: Այնուհետ. «Տարածեցաւ համբաւ սորա ընդ ամենայն ծագս տիեզերաց»[18]:

Այն, որ Զաքարիան «զժամատեղս պայծառացոյց», նաև իր ներկայությունն իսկ ապահովություն էր ենթադրում այլազգիներից. «...եւ աներկիւղ պահեաց ի մէջ այլազգեաց սեռից»[19]:

Ինչպես գիտենք, Զաքարիա Կաթողիկոսը, հայ ժողովրդին գերությունից ու կոտորածից փրկելու համար, փորձում է հաշտարարի դեր դատարել Զհանշահի և ամիր Շարաֆի միջև: Ստանձնելով և հաջողությամբ իրագործելով հաշտարար-դիվանագետի պարտականությունները, Զաքարիան մեծ պատիվների է արժանանում Զհանշահի և քուրդ ամիր Շարաֆի կողմից: Աճում է նրա հեղինակությունը նաև որպես Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց[20]:

Զաքարիան անվանվում է որպես «Ողորմած տնանկաց եւ կարաւտելոց եւ աւգնական ամենայն տարակուսելոց»[21]: Նա հոգ է տանում նաև կրթության բնագավառի բարելավման ու կրոնավորների հովանավորմանը. «Եւ խնամածու ուսումնասիրաց եւ կրոնաւորաց, զոր եւ Տէր Աստուած պահեսցէ զսա ընդ ամրաձաձուկ աջովն իւրով»[22]:

Ըստ մանրանկարի, նա առաջացած տարիք ունի և վաստակած տարիքի հետ կուտակել է իմաստություն. «Այլեւ դասեսցէ Քրիստոս Աստուած զհոգի սորա ընդ սրբոց հայրապետացն Բարսղի, Գրիգորի Աստուածաբանի եւ ամենայն սրբոց հայրապետացն, վարդապետաց եւ կրաւնաւորացն դասակից եւ պսակակից արասցէ եւ ընդ հարիւրաւորսն կացուսցէ, ի գոգն Աբրահամու հանգուսցէ եւ ինքնացեալ պաշտեսցէ. ամէն», գրում է Ստեփանոս գրիչը՝ ավելացնելով. «Վասնզի, սա եռափափագ սիրով եւ բազմաղիմի յաւժար կամաւք ցանկացող եղեալ այս հոգիաբուխ բուրաստանիս, որ կոչի Զեռնադրութիւն կաթողիկոս աւրհնել, մեռոն աւրհնել, եպիսկոպոս աւրհնել եւ թագաւոր աւրհնել»[23]:

---

[15] ՄՄ. ձեռ. № 4850, էջ 290բ: ԺԵ դարի յիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 140:
[16] ՄՄ. ձեռ. № 7627, էջ 334ա: ԺԵ դարի յիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 143:
[17] ՄՄ. ձեռ. № 4997, 135բ:
[18] Նույն տեղում:
[19] Նույն տեղում, էջ 135բ—6ա:
[20] ԺԵ դարի յիշատակարաններ, մասն Բ, էջ ԺԵ:
[21] ՄՄ. ձեռ. № 4997, 136ա:
[22] Նույն տեղում:
[23] Նույն տեղում, 136ա—բ:

Եվ, իրոք, նա արդեն հասուն հոգևորական էր, երբ 1419 թվականին ընտրվեց աթոռակից Դավիթ Գ Աղթամարի Կաթողիկոսին[24]:

Գրիչն ամենայն մանրամասնությամբ մեր առջև կանգնեցրեց մի հզոր, իմաստուն, արքայազարմ կաթողիկոսի կերպար, որն օժտված է նաև բազում առաքինություններով՝ ողորմած է, հովանավորում է կրթությունն ու եկեղեցական մշակույթը, պատվիրում է ձեռագրեր և այլն:

Իսկ ինքն իրեն № 4997 ձեռագրի գրիչը ներկայացնում է որպես տկար, տառապյալ «եւ թափուր ի բարի գործոց Ստեփանոս սուտանուն կրաւնաւոր ըսկսա եւ կատարեցի մեծաւ յուսով եռափափագ սիրով ի Սուրբ Էջմիածինս, առ ոտս տէր Զաքարիայի եւ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, ի խանութեան Զհանշահ փաթշահի եւ ի թուականիս ՋԺ (1461)»[25]:

Հիշատակարանի վերջում Ստեփանոսը դիմում է ընթերցողին. «Արդ, որք հանդիպիք սմա՝ կարդալով կամ աւրինակելով, յիշեցէք ի մաքրափայլ եւ յերկնաթոիչ յաղաւթս ձեր», թվում է, թե գրիչը, ըստ ընդունված ավանդույթի, պետք է խնդրի հիշատակությունը իր և իր ծնողաց, եղբայրների, հարազատների և այլն, սակայն եռին պլան մղելով իր անձը՝ շեշտում է. «Զվերոյիշատակեալ պատրիարգն տէր Զաքարիա Կաթողիկոս՝ զատացող սուրբ Աստուածաշունչ տառիս, հանդերձ Ծնաւղաւքն եւ ամենայն թաքազարմ նախնեաւքն եւ պայազատ իշխանաւքն: Եւ ինքն, որ առատն է ի տուրս պարգեւաց, ձեզ՝ յիշողացդ եւ մեզ՝ յիշեցելոյս առհասարակ ողորմեսցի եւ տացէ երկնից արքայութիւնն. ամէն»[26]:

Ստեփանոսի կողմից ձեռագրի տարբեր էջերում թողած հիշատակագրություններից երկուսն են միայն իրեն վերաբերվում, որոնք այդպես էլ չեն բացահայտում գրչի անձը[27]:

Մնացյալ հիշատակագրությունները դարձյալ վերաբերվում են ստացողին, որոնցից կարելի է առանձնացնել գլխավոր հիշատակարանին նախորդողը. «Աւրհնեալ է Աստուած եւ շնահաւոր բարով վայելել տացէ պարոն հոգեւոր Տիրին մինչեւ խաղաղական կէտն վերջին»[28]:

«Հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում պարոն-տեր կոչվող հոգևոր ավատատերերի դասը», գրում է Լ. Խաչիկյանը[29]:

Հայոց պետականության անկումից հետո, Եկեղեցին, հոգևոր գործունեությունից բացի, աստիճանաբար իր վրա էր վերցրել նաև հայ ժողովրդի ներքին գործերի տնօրինման պարտականությունը, մի հանգամանք, որ հաշվի էին առնում նաև օտար տիրակալները: Հայ Եկեղեցու պաշտոնյա-

---

[24] **Ն. Ակինեան,** Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, պատմական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1920, էջ 82: Այս տեղեկությունը Ակինյանը վերցրել է Փիրղալեմյանի «Նստարք»-ից, էջ 59—60, Վարագ: Լ. Խաչիկյանը, Մաշտոցի մատենադարանի № 3790 ձեռագրում հանդիպելով այս հիշատակարանին, եզրակացնում է. «№ 3790 ձեռագրի մեջ եղող հիշատակարանը ամենայն հավանականությամբ ընդօրինակված է Ղ. Փիրղալեմյանի կողմից օգտագործված ճառընտրից» (ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401—1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան. 1955:

[25] ՄՄ. ձեռ. № 4997, էջ 136բ:

[26] Նույն տեղում, էջ 136բ—7ա:

[27] Նույն տեղում, 75ա և 111բ էջերում կարդում ենք. «Զմեղապարտ գրիչս արժանի արասցես ողորմութեան քո Քրիստոս», «Եւ ես, մեռեալ անձն եւ սակաւ աշխատող Ստեփանոս գրիչ, աղաչեմ յիշել ի սուրբ յաղօթս»:

[28] Նույն տեղում, էջ 132բ—3ա:

[29] Հայ ժողովրդի պատմություն, բազմահատորյակ, հ. Դ, էջ 64;

ներն ու նրանց կալվածքները ազատված են եղել մի շարք հարկերից ու տուրքերից. «Հին ժամանակներից ի վեր մինչև օրս,—գրված է Ուզուն-Հասանի մի հրովարտակում,—երբեք այնպիսի օրենք չի եղել, որ Ուչքիլիսայի (Էջմիածնի) կրոնավորներից ու սևագլուխներից խարաջ և ջիզյա պահանջեն»[30]: Այս պայմաններն ի նկատի ունեին հայ իշխանական տների սակավազոր ներկայացուցիչները, երբ ԺԴ—ԺԵ դարերում ենթակա վանական հաստատությունների իրավասության տակ էին դնում իրենց ընտանիքին պատկանող կալվածքները՝ վանական այդ հաստատությունների գլուխ կարգելով մերձավոր ազգականներին: Եվ այսպես, կյանքի էր կոչվում սոցիալական մի նոր տերմին՝ «պարոն-տէր», որը տրվում էր այն հայ կալվածատերերին, որոնք միաժամանակ և «պարոն» էին (այսինքն՝ աշխարհիկ իշխան), և «տէր» (այսինքն՝ հոգևոր առաջնորդ):

Պարոն-տեր էին Աղթամարի ու Գանձասարի Կաթողիկոսները, Սյունյաց մետրոպոլիտները, Վայոց ձորի առաջնորդները, Հաղբատ, Սանահին, Կեչառիս և տասնյակ ու տասնյակ այլ վանքերի վանահայրեր ու թեմերի առաջնորդներ: Նրանք ունեին զինված ջոկատներ, որոնցով, անհրաժեշտության դեպքում, պաշտպանում էին իրենց գույքն ու պատիվը օտարերկրյա ընչաքաղց զավթիչներից:

Աղթամարի Կաթողիկոսները զինական իրենց ուժերով զսպում էին Ոստանի քրդերի ախորժակը, որոնք փափագում էին գրավել ու թալանել Աղթամարը:

Սա նշանակում է, որ, բացի հոգևոր աստիճանից, Զաքարիա Աղթամարցին ուներ նաև աշխարհիկ կոչում, ինչպես նկատեցինք նաև Ստեփանոս գրչի հետևյալ բնորոշումներից. «յազգէ թագաւորին Գագկայ Հայոց մեծաց», կամ «ամենայն թաքազարմ նախնեաւքն եւ պայազատ իշխանաւքն»[31]:

Սակայն, պետք է նկատել, որ սույն ձեռագիրը արժեքավորվում է ոչ միայն այնքանով, որ այստեղ վեր են հանվում պատմությանն անհայտ ու ծածուկ տեղեկություններ այս կամ այն անձի վերաբերյալ կամ էլ իր գեղարվեստական բարձր արժանիքներով: Այն, ինչպես կտեսնենք ստորև, հանդես է գալիս որպես կարևոր գործող անձ պատմության հոլովույթում:

Ձեռագիրն ավարտվելու շրջանում էր, երբ սկսվեցին շշուկներ տարածվել, թե Զաքարիա Աղթամարցին «խորհեսցի թագաւորել ի վերայ ազգին»[32], այսինքն՝ վերականգնել Հայոց պետականությունը: Գրիգոր Զալալբեկյանցն իր համախոհների հետ միասին ներկայանում է Հասան-Ալիին, որը «շրջէր թափառական զվերին կողմամբ գաւառին Արարատեան»[33]: Այնուհետև Հասան-Ալին մտադրվում է «ընմբռնել զմեծ պատրիարքն զտէր Զաքարիայն եւ պահանջել ի նմանէ զգանձս եւ ինչս»[34]:

Լինելով մեծ քաղաքագետ և կռահելով գործընթացի տրամաբանական ավարտը, Զաքարիա Աղթամարցին, իր հետ վերցնելով Գրիգոր Լուսավորչի Աջը, որն, ինչպես հայտնի է, խորհրդանիշն է Հայրապետական Աթոռի հաստատման և գոյատևման, նաև մի հնագույն խաչալամ (խաչվառ) և

---

30 «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», Հրովարտակներ, պրակ առաջին (ԺԵ—ԺԶ դդ.), Կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, 1958, էջ 49:

31 ՄՄ. ձեռ. № 4997, էջ 135ա, 137ա:

32 **Միքայէլ Չամչեանց**, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Երեւան, 1984, էջ 505:

33 ԺԵ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ ԺԵ:

34 **Մաղաքիա Օրմանեան**, Ազգապատում, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2165:

այլ նվիրական իրեր ու արքություններ, ծպտված հեռանում է Մայր Աթոռից[35]:

Ուսումնասիրությունները հաստատեցին, որ Աղթամար հասած այս նվիրական առարկաների մեջ էր նաև հիշյալ «Ձեռնադրութեան Մաշտոց»-ը:

Եթե նախորդ ուսումնասիրողներն այս իրողությունը, որն է՝ Զաքարիայի փախուստը Աղթամար, դիտել են սոսկ չարախոսությանց արդյունք[36], ապա Միքայել Չամչյանցն իր «Պատմութեան» մեջ նշում է. «Ճոխացեալ նորա (Զաքարիան—Հ. Հ.) իշխանութեամբ խորհիցի թագաւորել ի վերա ազգին»[37]:

Ինչպես վերը նշեցինք, ձեռագրի վերջին բաժինը հատկացված էր Թագավորի օրհնության կանոնին[38]: Նշանակում է Գրիգոր Զալալբեկյանցը և իր համախոհները փաստացի տվյալ ունեին Զաքարիային համապատասխան մեղադրանքներ ուղղելու: Մյուս կողմից էլ համարձակ քայլ պետք էր դիտել, թուրքմենական և քրդական գերիշխանության այս պայմաններում «թագաւորազն» կաթողիկոսի կողմից նման գործ ձեռնարկելը:

Այս ձեռագրում «Թագաւորաւրհնէք»-ը պատկերող մանրանկարում Կաթողիկոսը օրհնում է Սուրբ Սեղանի առջև ծնկի իջած ապագա արքային[39]:

Ծեսին զուգահեռ, ձեռագրի համապատասխան էջերում պատկերված են ծիսական առարկաներ: Այսպես, օրինակ, ձեռագրի լուսանցքում պատկերված է մյուռոնի սափորը, որի պարունակությամբ օծում են թագավորի գլուխը, թիկունքը «եւ զերկուս բազուկսն խաչանման»[40]:

Մեկ այլ էջի վերին լուսանցքում տեսնում ենք «զսուրն վակասաւոր», որը հանձնելով արքային, ասվում է. «Ընկալ զսուրս զայս ի ձեռանէ առաքելական աստիճանի» և ապա պատվիրում. «առաջնորդեսցէ քեզ աջ քո բարձրանալ սովաւ ի վերայ անաւրինաց եւ անհաւատից»[41]:

Հաջորդ էջի լուսանցքում նկարված են արքայական մատանին ու գավազանը, որոնք նույնպես համապատասխան մաղթանքներով հանձնվում են արքային[42]:

129ա էջում՝ ոսկե թագն է՝ զարդարված բազմագույնի թանկարժեք քարերով. «Առ զթագ եւ զպսակ թագաւորութեան ի գլուխ քո»[43] հայտարարում է ձեռնադրող եպիսկոպոսը:

---

[35] Տես **Առաքել Դաւրիժեցի**, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 333: «Եւ անդ (Արգիլան—Հ. Հ.) հասեալ յայտնեաց զգանձն Աստուածային, զԱջն սուրբ Լուսաւորչին մերոյ զսրբոյն Գրիգորի, հանդերձ խաչալամովն, որ նկարեալ կայր ի մի կողմն պատկերն Տէրունական, եւ ի միւս կողմն Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի, եւ թագաւորին Տրդատայ, եւ չքնաղագեղ կուսին սրբոյն Հռիփսիմեայ, այլ եւ ոսկեթել յօրինուածով. եւ ազգի ազգի գունով, երանգ երանգ զարդարեալ սուրբ ուրարովն, որ զարմանալի է տեսողացն»: Տես նաև **Միքայէլ Չամչեանց**, նշված հրատ., էջ 505: **Մաղաքիա Օրմանեան**, նշված աշխ., մասն Բ, էջ 2161—2166:

[36] **Առաքէլ Դաւրիժեցի**, նշված հրատ., էջ 333: **Մ. Օրմանեան**, էջ 2165: Հայ ժողովրդի պատմություն, բազմահատորյակ, հ. Դ, Երևան, 1972, էջ 44:

[37] **Միքայէլ Չամչեանց**, Հայոց Պատմութիւն, նշված հրատ., էջ 505:

[38] ՄՄ. № 4997, 112ա—32բ:

[39] Նույն տեղում, 112բ:

[40] Նույն տեղում, էջ 120բ:

[41] Նույն տեղում, էջ 127ա:

[42] Նույն տեղում, էջ 128ա:

[43] Նույն տեղում, էջ 129ա;

Այնուհետև մատուցում են արքայական գահը, որը համարվում է «բարձրագոյն աթոռ թագաւորութեանն»[44]:

Նվիրական արարողությունն ավարտվում է հաղորդությամբ, լուսանցքում պատկերված է սկիհը, յուրատեսակ ձևավորմամբ, ծածկված կարմիր մետաքսով, իսկ սկիհի մեջ պատկերված է խաչադրոշմ ճշխարը, որը խորհրդանշում է Աստվածորդու մարմինը[45]:

Ձեռագրում ամփոփված մնացյալ կանոնները նույնպես ունեն համապատասխան ծիսական առարկաներ պատկերող լուսանցազարդեր, սակայն բավարարվենք միայն «Թագաւորաւրհնէք»-ով, քանզի այս կանոնն էր դարձել պատմական դեպքերի ծավալման գլխավոր շարժառիթը:

Աղթամար հասած այս մատյանն իր 1բ էջում ամփոփում է 1890 թվականին Աղթամարում հավելված հետևյալ հիշատակարանը, համաձայն որի Աղթամարի Կաթողիկոս Խաչատուր Ռշտունեցին այս ձեռագիրը, ի թիվս այլ ձեռագիր մատյանների, հանձնում է Սուրբ Խաչին կից նորակառույց թանգարանին[46]:

ԺԵ դարում ձեռագրի Աղթամարում գտնվելը վկայում է նաև մեկ այլ պատմական իրողություն: Վերոհիշյալ ձեռագրի գրչությունից տասը տարի անց, 1471 թվականին, Աղթամարում գաղափարվում է ևս մեկ այլ «Ձեռնադրութեան Մաշտոց»: Այն կրում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 5702 ձեռագրահամարը:

Երբ համեմատեցինք № 4997 և № 5702 ձեռագրերը, համոզվեցինք, որ, սկսած կազմից, ավարտված լուսանցազարդերով ու մանրանկարներով, լիովին համընկնում են մեկզմեկու: Խախտված են միայն չափերը, № 5702-ը ավելի փոքրադիր է, որի պատճառով լուսանցազարդերում ու մանրանկարներում որոշ հորինվածքներ վերադասավորվել են կամ դուրս ընկել: Անկեառու է ևս մեկ տարբերություն: 1471 թվականին գրված ձեռագրի նյութ է ծառայել թուղթը, չնայած այն հանգամանքին, որ օգտագործված պահպանակները, ինչպես № 4997 ձեռագրում, հնագույն մագաղաթյա պատառիկներ են:

Ձեռագրերի ընդօրինակման ներդաշնակությունը չխախտելու համար՝ 1890 թվականի հետագա հիշատակագիրը նույն թանաքով, ձեռագրով, բովանդակությամբ պատճենում է իր իսկ գրած հիշատակարանը՝ չփոխելով ամսաթիվը, աշխատելով պահպանել նույնիսկ կնիքների դիրքը՝ վերևում ութանկյուն, ի ստորին՝ շրջանաձև[47]:

Վերջապես, նույն № 5702 ձեռագրի Ա կազմաստառին փակցված պատռված մի թղթիկի վերին մասում Օնիկ Եգանյանի ձեռքով կարդացինք հետևյալ նշումը. «Ընդօրինակված է № 4997 ձեռագրից, տես, մանրանկարների միօրինակությունը»[48]:

Սույն (№ 5702) ձեռագրի վերաբերյալ Լևոն Խաչիկյանն ունի հետևյալ նկատումները. «Ստեփանոս կաթողիկոսի նկարը պահպանված է ձեռագրի

---

[44] Նույն տեղում, էջ 130ա:

[45] Նույն տեղում, էջ 132բ:

[46] Նույն տեղում, էջ 1բ: Հիշատակարանը վավերացված է կաթողիկոսական կնիքներով: «Խաչատուր եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս Հայոց Տանն Աղթամարայ (թվականը՝ աղ- նատված)» բովանդակությամբ:

[47] № 5702, էջ 1ա:

[48] Նույն տեղում, Ա կազմաստառ:

70բ, 103բ, 212բ էջերում: Հատկապես ուշագրավ է 70բ էջի նկարը, որը վերաբերում է կաթողիկոսի ձեռնադրության կանոնին:

Նկարի ստորին մասի կապտավուն երիզի վրա երկաթագիր տառերով գրված է՝ «Զտէր Ստեփաննոս կաթողիկոս»[49]:

Իսկ «Թագաւորաւրհնէք»-ին վերաբերվող հատվածում ավելացնում է. «Ըստ երևույթին Սմբատ թագավորի օծման արարողությունն է պատկերված 212բ էջի նկարում: Սմբատը չոքել է Ստեփանոս կաթողիկոսի առաջ թագը գլխին: Կաթողիկոսը մի խումբ հոգևորականների ընկերակցությամբ կանգնած է ձախ կողմում»[50]:

Այսպիսով փոխվել են նաև պատմական անձինք: Զաքարիայի մահվան մասին է հայտնում № 5702-ի գրիչ Ներսես եպիսկոպոսը. «Զաքարիայն՝ քաջ նահատակն, որ ըզսպանաւ յՈստան ի յանօրինաց»[51]:

Ներսես եպիսկոպոսի կողմից գրված գլխավոր հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Ստեփանոս Կաթողիկոսը Զաքարիայի քրոջ որդին է: Ակինյանի համոզմամբ «Ընկերացած է Զաքարիայի դէպի Էջմիածին, որ եւ ընդունեցաւ արքեպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն: Զաքարիայի եղերական մահուընէն ետքը վերադարձաւ Աղթամար, ուր ընտրուեցաւ եւ օծուեցաւ կաթողիկոս Աղթամարայ (1465)»[52]:

Ներսեսը, որ Ստեփանոս Կաթողիկոսի հարազատ եղբայրն է, վկայում է, որ Ստեփանոսը մեծարվեստ գրիչ է. «Շինեաց զՏաւնական ու Սարգիս գիրքն ու զՇառն եւ այլ բազում արդիւնս արար»[53]:

Նրա՝ որպես ձեռագրագետի ու գրչության ուսուցչի մասին են վկայում նաև Թովմա և Դավիթ գրիչները, որոնք աշակերտել են Ստեփանոսին ու Ներսեսին:

Ահա թե ինչ է գրում Թումանն 1495 թվականին գաղափարված մի Ավետարանում. «Եւ երախտաւոր վարպետն իմ եւ զհոգեւոր հայրն զտէր Ներսէս արհիեպիսկոպոսն, եւ զհարազատ եղբայրն իւր զտէր Ստեփանոս կաթողիկոսն, որ բազում աշխատանաւք ուսուցին ինձ զարուեստ գրչութեանն եւ բազում երախտիք ունին ի վերայ իմ»[54]:

Իսկ Դավիթ գրիչը չորս տարի հետո, 1498 թվականին, հիշատակագրում է. «Եւ արդ, աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զԴաւիթ անարժան գրիչս, եւ զվարպետն իմ զտէր Ներսէս հեզահոգի ընտրեալ եւ պատուական եպիսկոպսն, եւ զեղբայրն իւր տէր Ստեփաննոս կաթողիկոսն, աղաչեմ զձեզ լի բերանով Աստուած ողորմի ասացէք սոցա. ամէն»[55]:

Գրչության արվեստի վարպետ Ստեփանոսը, որն իր փորձը հաջորդ սերունդներին է փոխանցում 1461 թվականին՝ Զաքարիա Կաթողիկոսի հետ լինելով Էջմիածնում, գրիչն է հիշյալ № 4997 ձեռագիր Մաշտոցի:

Եվ պատահական չէ, որ արդեն Կաթողիկոս Ստեփանոսը հատկապես իր իսկ գաղափարած ձեռագրից է ընդօրինակել տալիս Ներսես եպիսկոպոսին:

---

[49] ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 309:
[50] Նույն տեղում:
[51] ՄՄ. № 5702, 239ա:
[52] **Ներսէս Ակինեան**, նշված աշխատություն, էջ 109:
[53] ՄՄ. № 5702, էջ 239ա:
[54] ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 211, 287:
[55] Նույն տեղում, էջ 270:

Ներսեսն էլ իր հերթին ամենայն երկյուղածությամբ է ընդօրինակում հիշատակարանն անգամ, միայն թե «Զաքարիայ»-ի փոխարեն գործածում է «Ստեփանոս» անունը՝ պահպանելով № 4997-ի համապատասխան տեղիի կարմրագրությունը. «Յազգէ թագաւորին Գագկայ, Հայոց Մեծաց Տէր Ստեփանոս կաթողիկոս եւ պատրիարգ»[56]: Այստեղ բացակայում է «Վաղարշապատու մեծի քաղաքի»[57] բառակապակցությունը:

Սակայն «եռափափագ սիրով ի Սուրբ Էջմիածին»[58] բառերը գրող Ստեփանոսը տարիներ հետո դեռ կվերադառնա Էջմիածինը «տիրելու»[59], ինչպես իր նախորդը՝ Զաքարիան:

Այնուամենայնիվ, Ստեփանոսը սոսկ կուրորեն չի հետևում Զաքարիային, այլ հանդիսանում է իր քեռու գաղափարների իրագործողը:

Այսպիսով, 1465 թվականին, Զաքարիա Աղթամարցու մահից երկու տարի հետո, Ստեփանոս Կաթողիկոսը գահ բարձրացրեց Սմբատ արքային, որը նույնպես սերում էր Գագիկ արքայի շառավղից:

Ինչպես նշեցինք, № 5702 ձեռագիրը գրվել է 1471 թվականին, իսկ Սմբատ արքան գահ բարձրացավ դեռևս վեց տարի առաջ՝ 1465-ին, չնայած Ներսես եպիսկոպոսը օգտագործում է «եւ ի նոր թագաւորիս պարոն Սմբատ»[60] ձևը: 1463-ին էր մահացել Զաքարիան, որն իր հետ Աղթամար էր բերել նաև № 4997 ձեռագիր Մաշտոցը: Կարծում ենք, որ սույն, արդեն կաթողիկոսագիր համարվող Մաշտոց-ով էլ կատարվել է Հայոց վերջին արքա Սմբատի օծումը:

Կարող ենք եզրակացնել, որ մեզ հայտնի առաջին ձեռագիրը, գրված և ավարտված Էջմիածնում, ԺԵ դարի ձեռագրական արվեստի անգնահատելի մի մասունք է, որը մասնակից է եղել իր ժամանակի կարևորագույն իրադարձություններին, լինելով կենտրոնական գործող անձ և որպես առաջնեկ այն իր սերունդներն է ունեցել Աղթամարում: Նրանով ձեռնադրել են ոչ միայն եպիսկոպոս, կաթողիկոս և օրհնել մյուռոն, այլև օծել Հայոց վերջին արքա Սմբատին:

ՀՈՎԻԿ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

---

[56] ՄՄ. № 5702, էջ 237բ:

[57] ՄՄ. № 4997, էջ 135ա:

[58] Նույն տեղում, էջ 136բ:

[59] Նստարք Հայոց, հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրղալեմեան Տոսբեցւոյ Վարագայ վանուց վանականի, Կոստանդնուպոլիս, 1883, էջ 229. «Ի թուականիս ՉԺԶ (1467) ի հայրապետութիւն Տեառն Ստեփանոսի, որ յայս ամի գնաց յԷջմիածին՝ եւ տիրեաց յամենայն Հայկազեան ազգի...»:

[60] ՄՄ. № 5702, էջ 239բ: